

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ
ERGA OMNES**

У статті розглядається питання про можливість застосування таких механізмів, як: універсальна юрисдикція, Міжнародний кримінальний суд, контрзаходи, гуманітарна інтервенція для притягнення до відповідальності за порушення зобов'язань erga omnes.

Ключові слова: зобов'язання erga omnes, МС ООН, МКС, універсальна юрисдикція, контрзаходи, гуманітарна інтервенція.

Коптєва Е.А. Международно-правовая ответственность за нарушение обязательств erga omnes.

В статье рассматривается вопрос о возможности использования таких механизмов, как универсальная юрисдикция, Международный уголовный суд, контрмеры и гуманитарная интервенция для привлечения к ответственности за нарушение обязательств erga omnes.

Ключевые слова: обязательства erga omnes, МС ООН, МУС, универсальная юрисдикция, контрмеры, гуманитарная интервенция.

Koptieva O. O. International and Legal Responsibility for the Breach of Erga Omnes Obligations.

The article deals with the possibility to use such mechanisms, as universal jurisdiction, International Criminal Court, countermeasures, and humanitarian intervention to bring to responsibility for the breach of obligations erga omnes.

Keywords: obligations erga omnes, ICJ, ICC, universal jurisdiction, countermeasures, humanitarian intervention.

Розуміння взаємозалежності держав та спільної відповідальності за мир і добробут сучасного та майбутнього поколінь надало новий імпульс для розвитку міжнародного права і появи нових концепцій, спрямованих на забезпечення захисту спільних інтересів міжнародного співтовариства, однією з яких стала концепція зобов'язань *erga omnes*. Вперше вона з'явилася у справі Міжнародного Суду ООН *про компанію «Барселона Трекінг»* (Бельгія/Іспанія) 1970 р., коли було проведено розмежування між зобов'язаннями держав перед іншою державою та зобов'язаннями держави перед усім міжнародним співтовариством у цілому або зобов'язань *erga omnes* [1]. Прикладами останніх були вказані: заборона актів агресії та геноциду, забезпечення принципів та норм, що стосуються основоположних прав людини, зокрема, захист від рабства та расової дискримінації. Пізніше до них також були віднесені заборона порушення принципу на самовизначення народів та зобов'язання у сфері захисту навколишнього природного середовища [2, 3].

Водночас, хоча концепція зобов'язань *erga omnes* є загальновизнаною, питання про механізми її практичної реалізації і забезпечення їх дотримання залишається і до сьогодні відкритим.

Дослідженню концепції зобов'язань *erga omnes* та пов'язаних з її виникненням та реалізацією питань присвячені роботи К. Аннакер, М. Баерса, М. Басіоуні, Дж. Гайя, Н. Дрьоміної-Волок, П.-М. Дюпуї, А. де Ху, К. Жеманека, Ю. Івасави, Я. Клабберса, О. Київець, М. Рагаці, К. Тамса, К. Саарілуома, К. Фокареллі та ін.

Метою цієї статті є дослідження механізмів притягнення до відповідальності за порушення зобов'язань *erga omnes* і, відповідно, до основних завдань належать: аналіз міжнародної практики та виявлення сучасних підходів до притягнення до відповідальності за порушення зобов'язань *erga omnes*.

У процесі пошуку належних шляхів реалізації відповідальності за порушення зобов'язань *erga omnes* теорія міжнародного права звертається до різних механізмів як судових, так і позасудових. До перших належить притягнення до відповідальності на основі принципу універсальної юрисдикції та розгляд справ Міжнародним кримінальним судом, а до других – вжиття контрзаходів та гуманітарна інтервенція. Зупинимося на кожному із зазначених механізмів окремо.

Загалом у теорії міжнародного права юрисдикція тісно пов'язана з поняттям державного

суверенітету і визначається з урахуванням території вчинення злочину та громадянства правопорушника і потерпілої особи. Між тим, наприкінці ХХ ст. із завершенням періоду так званої «холодної війни», зміною кордонів та поширенням глобалізаційних тенденцій та настроїв значну підтримку здобула концепція універсальної юрисдикції, що передбачає можливість держави притягати до кримінальної відповідальності осіб за вчинення окремих особливо тяжких міжнародних злочинів, незалежно від того, де цей злочин було вчинено та громадянином якої держави є обвинувачений чи жертва [4].

В основу зазначеного поняття покладено міркування про те, що певні злочини становлять надзвичайну небезпеку, оскільки загрожують спільним для міжнародного співтовариства інтересам та цінностям. Між тим, лише деякі із широкого комплексу визначених у міжнародному праві міжнародних злочинів розглядаються як такі, до яких може застосовуватися універсальна юрисдикція, а саме: піратство, рабство, військові злочини, злочини проти людяності, геноцид, апартеїд, тортури, міжнародний тероризм тощо.

На договірному рівні цей принцип закріплено лише у Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього від 30 листопада 1973 р. [5] та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. [6]. У першій міститься положення про те, що особи, яким висунуто обвинувачення у вчиненні злочину апартеїду, можуть передаватися компетентному суду будь-якої держави – учасниці Конвенції чи міжнародному кримінальному трибуналу. Положеннями другої передбачено, що держава повинна або видати підозрювану у вчиненні тортур особу, або передати її справу до компетентного суду.

На практиці принцип універсальної юрисдикції застосовується за виняткових обставин і за умови, що це передбачено національним законодавством відповідної держави. В основному це стосується випадків, коли особи, яких обвинувачують у певному злочині, переїхали в іншу країну на постійне місце проживання у статусі біженців, втікачів або мігрантів і відмовлялися повертатися до країни, де було вчинено злочин, для участі у судовому провадженні або екстрадиція з певних причин була неможливою [7, с. 22].

Виходячи з принципу універсальної юрисдикції, деякі національні суди намагалися притягнути до відповідальності вищих посадових осіб інших держав. Зокрема, однією із найбільш резонансних подій став арешт у Великій Британії у 1998 р. колишнього президента Чилі Августо Піночета з метою передачі його для суду в Іспанії. Йому були висунуті обвинувачення у численних порушеннях прав людини, а саме: у такому злочині, як тортури та геноцид, під час його правління з 1973 до 1990 р. Однак через проблеми зі здоров'ям його так і не було передано іспанській стороні, і він повернувся до Чилі, де постав перед судом [8, с. 156].

Можна також згадати обвинувачення, висунуті проти Фіделя Кастро, Аріеля Шарона, Дональда Рамсфелда, Джорджа Буша-молодшого та ін. Проте всі особи, що займають керівні посади, користуються імунітетом, а тому по суті жодну справу так і не було розглянуто.

До сьогодні відповідно до принципу універсальної юрисдикції національними судами різних держав було ухвалено понад двадцять рішень [7, с. 28].

У контексті нашого дослідження важливою є справа Ніколи Йоргіча, боснійського серба, якого німецькі суди засудили до довічного ув'язнення за злочин геноциду. У 2007 р. Європейський суд з прав людини постановив, що хоча вчинення злочину геноциду не передбачає універсальної юрисдикції, Німеччина мала право притягти до відповідальності обвинуваченого з огляду на те, що зобов'язання щодо геноциду належить до зобов'язань *erga omnes* і національним законодавством була передбачена можливість переслідування за цей злочин [9].

Концепція універсальної юрисдикції, таким чином, є близькою до концепції зобов'язань *erga omnes*, оскільки вони можуть мати наслідком порушення кримінальної справи національним судом стосовно вчинення міжнародного злочину, однак вони безпосередньо не залежать одна від одної. Порушення зобов'язань *erga omnes* не передбачає застосування принципу універсальної юрисдикції.

Як неодноразово наголошував Міжнародний Суд ООН, питання про юрисдикцію та характер зобов'язань – це різні речі, а отже, визнання того, що певне зобов'язання має характер *erga omnes*, не обов'язково приводить до універсальної юрисдикції. До того ж, порушення зобов'язань *erga omnes* може мати наслідком не лише судовий розгляд, але й застосування інших заходів. Своєю чергою, ідея універсальної юрисдикції існує безвідносно концепції зобов'язань перед усіма та й взагалі з'явилася задовго до неї [10, с. 475–476].

Зважаючи на те, що універсальна юрисдикція є достатньо суперечливою концепцією, пошуки прийняттого механізму притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів не припиняються. Зокрема, великі надії покладаються на Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) – перший постійний міжнародний судовий орган, призначений для переслідування осіб за окремі найтяжчі злочини. Створення МКС стало визначальною подією, оскільки відобразило прагнення міжнародного співтовариства та готовність докладати всіх зусиль з метою подолання безкарності за порушення основоположних прав людини та норм міжнародного гуманітарного права.

Міжнародну угоду про створення МКС (Римський статут) було підписано 17 липня 1998 р. Після її ратифікації 60 державами у 2002 р. суд розпочав свою діяльність. На сьогодні договір ратифіковано 121 країною світу [11].

МКС є незалежною міжнародною організацією, створеною не на основі резолюції Ради Безпеки ООН, а шляхом укладення міжнародної угоди, і, хоча він співпрацює з Радою Безпеки, але не входить у систему ООН, що гарантує його самостійність та неупередженість.

Крім того, МКС не зазіхає і не змінює повноважень національних органів кримінальної юстиції, а доповнює їх. Державам надається можливість вирішувати, чи будуть вони самостійно переслідувати винних осіб або ж передадуть справу на розгляд міжнародного суду. Як зазначають Даффі Х. та Хастон Д., здійснення внутрішньодержавного провадження дозволяє державі зберегти контроль і сприяє набуттю нею досвіду з подолання безкарності. Більш того, відбувається універсалізація міжнародного кримінального права завдяки його застосуванню в різних правових традиціях. Своєю чергою, міжнародне судове переслідування передбачає узгодженість розвитку права та покликане запобігти вчиненню нових злочинів [12].

Відповідно до Римського статуту [13] юрисдикція МКС обмежується найсерйознішими злочинами, а саме: злочином геноциду, злочинами проти людяності, військовими злочинами та, коли буде ухвалено визначення та вичерпні умови юрисдикції суду, злочином агресії. При цьому Суд може розглядати лише злочини, вчинені після вступу у силу його Статуту, тобто з 1 липня 2002 р. У тому разі, якщо будь-яка держава стане учасницею статуту пізніше, Суд може здійснювати свою юрисдикцію лише стосовно злочинів, учинених після вступу у силу Статуту для цієї держави, якщо не було зроблено заяви про інше.

Територіальна юрисдикція МКС також має свої особливості. МКС може розглядати справи, передані державою-учасницею Статуту, щодо злочинів, що були вчинені на території держави-учасниці або громадянином держави-учасниці. Звернутися до МКС також має право Рада Безпеки ООН відповідно до глави VII Статуту ООН, навіть якщо злочини були вчинені на території держави, що не є учасницею Римського статуту, або громадянином держави, яка не є учасницею. Більше того, передбачено, що держава, що не є учасницею Статуту, може звернутися до МКС, визнавши його юрисдикцію щодо певного злочину. Можливість притягнення до відповідальності громадянина держави, яка не є учасницею договору, або за злочин, учинений на території держави, що не є учасницею, свідчить про універсалізацію територіальної, а також предметної юрисдикції МКС.

Одним із найважливіших положень Римського статуту є також те, що імунітети окремих посадових осіб не перешкоджають здійсненню юрисдикції МКС, а різниця у посадовому становищі не може слугувати підставою для пом'якшення вироку. А отже, вищі посадові особи держав можуть бути притягнуті до відповідальності на міжнародному рівні.

Так, МКС видав ордери на арешт президента Судану Омара аль-Башира з обвинуваченням у геноциді під час конфлікту в Дарфурі, а також лівійського лідера Муаммара Каддафі, його сина Саїфа аль-Іслама та Абдулі аль-Сенуссі – з обвинуваченнями у вчиненні злочинів проти людяності. МКС також розпочав провадження проти колишнього президента Кот-д'Івуара Лорана Гбагбо [11].

Загалом на сьогоднішній день до МКС передано 21 справу у зв'язку з конфліктами в Уганді, Демократичній Республіці Конго, Центральноафриканській Республіці та Малі за зверненням цих держав, а також у Судані та Лівії, що не є учасницями Статуту, за зверненням Ради Безпеки ООН. Крім того, з ініціативи Прокурора було розпочато розслідування ситуацій у Кенії та Кот-д'Івуарі. Однак перше у своїй історії рішення у справі «*Прокурор проти Томаса Лубанга Дзіло*» МКС ухвалив лише 14 березня 2012 р. [14], а отже, сьогодні говорити про ефективність роботи МКС поки що зарано.

Крім того, Індія, Китай та США не є сторонами Римського статуту, а Росія, хоча і підписала, однак не ратифікувала його. Сім країн взагалі не підтримали укладення договору,

зокрема Ірак, Ізраїль, Лівія, Китай, Катар, Ємен і США.

Між тим, видається, що МКС виступає від імені практично всього міжнародного співтовариства і в майбутньому все ж зможе стати належним механізмом з притягнення до відповідальності за порушення прав людини, що належать до зобов'язань *erga omnes*. Позаяк головна мета його діяльності полягає у тому, щоб допомогти покласти край безкарності, попередити нові злочини та сприяти завершенню військових конфліктів.

Окрім судових, можливими механізмами реалізації відповідальності за порушення зобов'язань перед міжнародним співтовариством у цілому можуть виступати контрзаходи та гуманітарна інтервенція, які, втім, є не менш суперечливими, ніж принцип універсальної юрисдикції. Вони належать до засобів примусу і дозволяються лише у виняткових випадках.

Контрзаходи завжди розглядалися як одне із найважчих питань відповідальності держав. Це пов'язано із високою ймовірністю зловживань, оскільки держава самостійно вирішує, чи використовувати їй подібні заходи, виходячи із суб'єктивної оцінки ситуації, що склалася. Однак з огляду на те, що міжнародно-правова система є децентралізованою і засобів врегулювання спорів не вистачає, було вирішено надати право вживати односторонні заходи самопомогти державам, що безпосередньо постраждали, у випадку порушення зобов'язань перед ними [15, с. 304].

Контрзаходи є примусовими засобами, що покликані спонукати державу виконати свої зобов'язання, але не покарати чи відплатити їй. Вони виключають можливість застосування сили чи погрози силою, а також не повинні загрожувати основоположним правам людини, зобов'язанням гуманітарного характеру та іншим зобов'язанням, що впливають із імперативних норм загального міжнародного права.

У Проекті статей про відповідальність держав 2001 р. передбачено, що лише держава, що безпосередньо постраждала внаслідок протиправних дій держави-порушниці, може вдаватися до контрзаходів, щоб змусити останню виконувати свої міжнародні зобов'язання. При цьому, перш ніж застосувати подібний засіб, крім невідкладних випадків, держава повинна повідомити про це іншу державу та запропонувати провести переговори для вирішення ситуації, що склалася. Контрзаходи повинні бути пропорційними заподіяній шкоді, враховувати тяжкість протиправного діяння та права, що були порушені [16].

Усвідомлення того, що порушення зобов'язань перед міжнародним співтовариством у цілому потребує вироблення відповідних механізмів з їх попередження та покарання, сприяло тому, що контрзаходи тривалий час розглядалися як один із можливих засобів їх захисту. Однак ідея надання можливості будь-якій державі на власний розсуд вживати контрзаходів у випадку порушень зобов'язань *erga omnes* не знайшла достатньої підтримки.

У статті 54 остаточного ухваленого Проекту статей про відповідальність держав 2001 р. зазначається, що у випадку порушення вказаних зобов'язань кожна держава може вживати правомірні заходи проти держави-порушниці. У коментарях до вказаного положення наголошується на тому, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права це питання залишається невизначеним, оскільки зустрічаються лише поодинокі випадки застосування контрзаходів у загальних інтересах окремими державами і поки що зарано робити висновки про утвердження подібної практики [16].

Проте з таким висновком КМП погоджуються не всі дослідники. Зокрема, К. Тамс стверджує, що саме міжнародна практика доводить можливість застосування контрзаходів з метою захисту цінностей та інтересів міжнародного співтовариства [17]. Справді, можна навести ряд прикладів, коли США, країни ЄС, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші держави вдавалися до певних економічних заходів, накладали ембарго на окремі види товарів, забороняли польоти, заморожували активи у банках з метою припинення порушення міжнародних зобов'язань із захисту прав та основоположних свобод людини. Однак така практика не є загальною та усталеною, а у Проекті статей про відповідальність держав 2001 р. не закріплено положень, якими би було дозволено використання такого механізму у випадку порушення зобов'язань *erga omnes*.

Подібно до контрзаходів питання щодо можливості застосування гуманітарної інтервенції у випадку порушення державою зобов'язань *erga omnes* є також спірним. Власне, дискусія стосовно гуманітарної інтервенції не вщухає вже давно з огляду на те, що вона передбачає зовнішнє збройне втручання з метою захисту громадян від масових порушень прав людини без згоди на це держави, на території якої має місце конфлікт. Протиріччя полягає у тому, що Статутом ООН встановлено заборону на застосування сили, а з іншого боку у певній ситуації

існує гостра необхідність захистити життя людей та їхню свободу.

Критики концепції гуманітарної інтервенції зазначають, що вона може стати прикриттям для необґрунтованого втручання у внутрішні справи суверенних держав, оскільки досить важко повірити в альтруїстичні наміри та прагнення допомогти іншим без отримання будь-якої користі для себе. Власне, і сама гуманітарна інтервенція може призвести до негативних наслідків, загострення ситуації і порушення прав людини.

Незважаючи на вкрай негативне ставлення міжнародного співтовариства до такого заходу, на практиці його використовують достатньо часто як окремі держави і групи держав, так і міжнародні регіональні організації.

Як приклади індивідуальної інтервенції можна навести втручання США у Домініканську Республіку у 1965 р., у Гренаду у 1985 р., у Панаму у 1989 р.; Індії у Східний Пакистан у 1971 р.; В'єтнаму у Камбоджу у 1979 р. та Танзанії в Уганду у 1979 р. Серед колективних інтервенцій потрібно відзначити Сомалі у 1992–1994 рр., Руанду у 1994 р., Гаїті 1994 р., Східний Тимор 1999 р., Югославію у 1999 р., Ірак у 2003 р., Лівію у 2011 р. та ін.

Підстави для подібних дій примусового характеру можуть бути різними від необхідності захистити власних громадян на території держави, в якій відбувається конфлікт, що можна розглядати як самозахист, до прагнення сприяти самовизначенню народу певної країни чи становленню демократії. Однак видається доцільним розглядати гуманітарну інтервенцію як використання збройних сил державою чи групою держав з метою запобігання або припинення гуманітарної катастрофи. Саме особлива мета – захист прав людини, збереження людського життя – відрізняє гуманітарну інтервенцію від інших ситуацій [18, с. 27]. Хоча на практиці, звісно, провести різницю надзвичайно важко.

Правову основу для концепції гуманітарної інтервенції становить Статут ООН та численні міжнародно-правові акти у сфері захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права. Відповідно до пункту 4 статті 2 Статуту ООН заборонено застосовувати силу, крім випадку, коли це санкціоновано Радою Безпеки ООН для підтримання міжнародного миру та безпеки (стаття 42), або у випадку індивідуальної або колективної самооборони (стаття 51) [19].

Таким чином, якщо подібні дії примусового характеру санкціоновані Радою Безпеки ООН, вони вважаються легітимними, в іншому випадку вони розглядаються як порушення норм міжнародного права. Проте навіть за наявності дозволу ООН правомірність гуманітарної інтервенції викликає значні сумніви та наражається на критику, зокрема як у випадку Косово або Сомалі. Варто також пригадати засудження міжнародним співтовариством нещодавніх подій в Іраку, Грузії, Лівії. Між тим, обурення викликає і ситуація, коли такий механізм не було вчасно застосовано, зокрема під час геноциду у Руанді [10, с. 481]. Отже, питання про доцільність гуманітарної інтервенції є заполітизованим і простої відповіді на нього немає.

З моральної точки зору вжиття такого заходу, як гуманітарна інтервенція, у відповідь на порушення державою зобов'язань *erga omnes* видається доцільним та цілком виправданим. З огляду на те, що держава може тривалий час практикувати рабство та расову дискримінацію, застосовувати тортури чи геноцид проти свого населення, яке буде таким чином позбавлене будь-якої можливості захистити свої права, міжнародне співтовариство не може стояти осторонь, обґрунтовуючи свою позицію небажанням утручатися у внутрішні справи держави. З правової точки зору Статутом ООН заборонено застосування збройної сили і не існує жодного міжнародно-правового акта, в якому би містилося визначення поняття гуманітарної інтервенції або були б встановлені умови, за яких держава чи держави мали б право втрутитися у ситуацію. Таким чином, правового підґрунтя для вжиття такого заходу, як гуманітарна інтервенція, наразі не існує і пошуки механізмів притягнення до відповідальності за порушення зобов'язань *erga omnes* тривають.

Список використаних джерел:

1. Case concerning The Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) [Електронний ресурс] // ICJ Reports. – Judgment of 5 February 1970. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/files/50/5387.pdf>.
2. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory [Електронний ресурс] // ICJ Reports. – Advisory Opinion of 9 July 2004. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf>.
3. Nuclear Tests Cases (Australia v. France) [Електронний ресурс] // ICJ Pleadings, Oral Arguments, Documents. – Application Instituting Proceedings of 9 May 1973. – Vol. I. – Режим

доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/files/58/13187.pdf>.

4. Hoover D. V. Universal Jurisdiction not so Universal: A Time to Delegate to the International Criminal Court / D. V. Hoover // Cornell Law School Inter-University Graduate Student Conference Papers. – 2011. – Paper 52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholarship.law.cornell.edu/lps_clacp/52.

5. Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_149.

6. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

7. Reydams L. The Rise and Fall of Universal Jurisdiction / L. Reydams // Leuven Centre for Global Governance Studies. – 2010. – 29 p.

8. Bassiouni M. Ch. The History of Universal Jurisdiction and Its Place in International Law / M. Cherif Bassiouni // International Criminal Law: Multilateral and Bilateral Enforcement Mechanisms. – BRILL, 2008. – Vol. 2. – P. 153–200.

9. Case of Jorgic v. Germany (Application No. 74613/01) [Електронний ресурс] // The European Court of Human Rights. – Judgment of 12 July 2007. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-81608>.

10. Focarelli C. International Law as Social Construct: The Struggle for Global Justice / C. Focarelli. – Oxford University Press, 2012. – 571 p.

11. International Criminal Court Official Page [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icc-cpi.int>.

12. Даффи Х. Введение в действие Статута Международного уголовного суда: международные обязательства и проблемы национальных конституций / Х. Даффи, Д. Хастон // Российский бюллетень по правам человека. – М. : Изд-во Ин-та прав человека, 2002. – Вып. 16. – С. 124–133.

13. Римский статут международного криминального суда 1998 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf).

14. Василенко В. А. Відповідальність і санкції у сучасному міжнародному праві / В. А. Василенко // Антологія української юридичної думки. – К. : Юридична книга, 2005. – Т. 10 : Юридична наука незалежної України. – С. 887–893.

15. Situation in the Democratic Republic of the Congo in the Case of the Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo [Електронний ресурс] // ICC. – Judgment of 10 July 2012. – Trial Chamber I. – Режим доступу : <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1438370.pdf>.

16. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_1996.pdf.

17. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.

18. Tams Ch. J. Erga Omnes, Jus Cogens, and Their Impact on the Law of Responsibility / Ch. J. Tams, A. Asteriti. – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=2085439>.

19. Саарилуома К. Операция «Союзническая сила»: пример гуманитарной интервенции? / К. Саарилуома. – Консорциум «Партнерство ради мира», 2004. – С. 27–49.

20. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

** Коптєва Олена Олександрівна – кандидат юридичних наук, старший консультант відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.*